

ПІДНЕСЕННЯ ЛОГІЧНОЇ АНТИЦИПАЦІЇ В ІНДУСТРІАЛЬНИХ СУСПІЛЬСТВАХ ТА ЗАРОДЖЕННЯ НЕОЛОГІЧНИХ ФОРМ АНТИЦИПУВАННЯ У ПОСТІНДУСТРІАЛЬНУ ЕПОХУ

УДК 159.95

І.Г. Батраченко

Проілюстровано особливості первісного та сучасного антиципаційного мислення. Проаналізовано психологічні аспекти розвитку логічної та неологічної форм антиципування. Розглянуто гетерогенний характер антиципації сучасної людини.

Ключові слова: логічна антиципація, неологічна антиципація, наукове передбачення, мисленняве прогнозування.

Проиллюстрированы особенности первобытного и современного мышления. Проанализированы психологические аспекты развития логической и неологической форм антиципирования. Рассмотрен гетерогенный характер антиципации современного человека.

Ключевые слова: логическая антиципация, неологическая антиципация, научное предвидение, мыслительное прогнозирование.

Illustrated by the peculiarities of the primitive and modern thinking. Analyzed the psychological aspects of the development of logical and neological forms of anticipation. Considered by the heterogeneous nature of anticipation of modern man.

Keywords: logical anticipation, neological anticipation, scientific prediction, mind prediction.

Постановка проблеми. Проблема осягнення технологій та психологічних механізмів пізнання майбутнього споконвіку була актуальною. При цьому в процесі розвитку суспільства зазначена актуальність все більше загострюється. Як відповідь на таке загострення сьогодні інтенсивно розвиваються такі науки, як прогностика [8] та футурологія [15], неухильно витісняючи із системи забезпечення прогностичних потреб суспільства своїх історичних попередників — мантику, астрологію релігійне пророцтво тощо. Проте наукові технології прогнозування та планування майбутнього стали домінантними в історичному плані порівняно недавно (одне-два століття). До цього науковій прогностиці досить довго доводилося пробивати собі дорогу до панівного становища, яке вона займає зараз. І цей шлях вартий того, щоб стати предметом спеціального дослідження.

Саме тому **метою** даної статті є теоретичний аналіз психологічних аспектів розвитку логічної антиципації та особливостей зародження неологічних форм антиципування.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про пралогічну, теологічну та логічну антиципацію, ми хочемо підкреслити відмінність однієї від другої, протиставити і співставити своєрідність кожної з них, незалежно від того, що всі ці форми можуть зустрічатися в одній і тій же соціетальній, а то й індивідуальній психіці, бо в їх основі лежать різні механізми. При цьому ми вважаємо, що саме логіка є ядром механізму найбільш високорозвинутого

рівня антиципації сучасної людини. Саме тому цей різновид антиципації ми і називаємо логічною антиципацією.

Логічна антиципація - це отримання знання про майбутнє на основі наявних у людини знань про теперішнє й минуле, свідомо чи не свідомо опираючись на правила й закони, відрефлексовані традиційною логікою. При цьому ядром їх є чотири відомих логічних закони: тотожності, виключення третього, протиріччя, достатньої підстави. У процесуальному ж плані логічне мислення взагалі, і антиципування зокрема, здійснюється у формі трьох типів умовиводів: дедуктивного, аналогового та індуктивного [4]. Зазначена особливість логічного антиципування особливо яскраво відрізняє його від пралогічної антиципації, де закони сучасної логіки ще не стали жорстко дотримуваними.

Більшість антропологів, які, досліджуючи архаїчну ментальність, звертали увагу на те, що люди суспільств первісного типу часто звичні закони логіки порушують, тоді як цивілізована людина у більшості випадків слідує їм інтуїтивно. Так, наприклад, Л. Леві-Брюль особливо наголошував на порушенні первісним мисленням логічного закону тотожності, який вимагає у процесі міркувань не змінювати зміст думки, а також закон протиріччя, що забороняє про один і той же предмет робити протилежні за змістом судження.

Первісне мислення, або, як називав його Л. Леві-Брюль, пралогічне, керується законом партиципації (співпричетності), який дозволяє предметам і явищам як одночасно, так і в процесі ментальних перетворень приписувати різний зміст і бути дивовижно не чутливим до протиріч, які цивілізованій людині видаються очевидними [5].

К. Леві-Строс, аналізуючи міфічне мислення, також відзначає його суперечливість з логічної точки зору і зазначає: «У міфі все може бути; здається, що послідовність подій в ньому не підкоряється правилам логіки і порушує закон причинності. Будь-який суб'єкт може мати тут будь-який предикат, будь-які мислимі зв'язки можливі. І при цій уявній довільності одні і ті ж міфи з тими ж відмінними рисами і часто з тими ж подробицями зустрічаються в багатьох областях земної кулі» [6, с. 216].

Однак, якщо Л. Леві-Брюль та Д. Фрезер вважають, що між первісним і сучасним мисленням є велика якісна різниця, то К. Леві-Строс схильється до думки, що суперечливість міфічного мислення, що притаманно архаїчній свідомості, полягає у функціональній спрямованості міфа, який якраз і повинен для людини розв'язати уявно протиріччя, якщо це не вдається в реальності. «Логіка міфологічного мислення, — пише він, — так само невблаганна, як логіка позитивна і, по суті, мало чим від неї відрізняється. Різниця тут не стільки в логічній операції, скільки в самій природі явищ, що піддаються логічному аналізу. Втім, вже давно помічено, що залізна сокира не тому краще кам'яної, що вона «краще зроблена». Зроблені обидва однаково добре, але залізо — не те, що камінь. Можливо, одного прекрасного дня ми зрозуміємо, що в міфологічному мисленні працює та ж логіка, що і в мисленні науковому, і людина завжди мислила однаково «добре» [6, с. 241-242].

Ще одним критиком значних відмінностей між первісним і цивілізованим мисленням був Ф. Боас, який вважав, що поширене враження про меншу наявність логічних зв'язків у мисленні людей первісного типу виникло

через поверховість вивчення акраїчної ментальності та упередженість європейців через самовпевненість про свою вищість над примітивними народами [10]. Ф. Боас вважав, що відмінність первісного мислення не стільки в принципах його організації, скільки в різних умовах існування первісної й цивілізованої людини.

Провідну роль в різниці умов життя надавав і К.Р. Мегрелідзе. На його думку, людина, як первісна, так і сучасна, може генерувати і сама безліч марновірств, якщо буде поставлена в певні умови, де залежність між дією та результатом є неоднозначна, «де успіх людини залежить не стільки від її старань, скільки від обставин, впливати на які вона не в змозі, де немає певності в тому, що певна дія і певний засіб приведе обов'язково до мети, де через об'єктивні причини не може бути гарантії отримання передбаченого результату і точно розрахованого цілездійснення, де дуже часто все залежить від гри випадка, що не підлягає контролю і впливу, як, наприклад, становище мисливця, рибалки тощо» [9, с. 463-464]. А оскільки для первісної людини основними видами діяльності були мисливство і рибальство, тобто «уявні умови», де гарантованого успіху немає, то це й породило особливо багато марновірств, характерних для людей первісних суспільств.

На наш погляд, наведені точки зору на міру відмінностей первісного та сучасного мислення взагалі і антиципаційного зокрема, не стільки полярні, скільки доповнюють одне одного. І фактор внутрішньої організації мислення, і фактор умов його формування є істотно важливими, хоча безперечно гіперболізувати ролі будь-якого з них, безперечно, не варто.

Історик А. Тойнбі вважав, що цивілізаційний розвиток здійснюється за схемою «виклик – відповідь». Викликами він називав ситуації у розвитку суспільства, коли ставалося під загрозу існування соціуму і останньому треба було або знайти адекватну відповідь, або колапсувати. Така відповідь, якщо й знаходилася, то не всім суспільством, а його творчою меншістю, яка потім вела за собою пасивну більшість [14].

Нові структури логічного мислення винаходилися, напевно, так, як і технічні винаходи, - не всім суспільством, а окремими особливо креативними особистостями, які потім екстеріоризували цю нову психічну форму спочатку у творчу меншість, з якої згодом вона могла поширюватися і на більшість. При цьому для творчих особистостей наявність критичних умов зовсім не є обов'язковою, бо творчість може мотивуватися й прагненням до самоактуалізації.

Окрім наявності логічних форм організації мислення для становлення логічного мислення є важливим запас, накопичений соціумом раціональних знань. Чим їх більше у розпорядженні індивіда, тим частіше він буде організовувати мислення за логічним типом, адже, скажімо, для здійснення дедуктивного антиципування потрібна основа, тобто знання, узагальнені раціональні судження про хронопаттерни подій. Без нього володіння дедуктивним умовиводом не дасть користі для прогнозування.

Для творення опредметнення майбутнього часто потрібні технічні засоби і чим їх потенційно менше є в розпорядженні індивіда, тим меншою мірою від нього буде залежати успіх його діяльності щодо впливу на предмети й явища довкілля.

Таким чином, для функціонування й розвитку логічного антиципування потрібне і володіння логічними формами, і запас знань, і технічне оснащення людини. Чим більше останніх накопичувалося, тим більшою мірою могли застосовуватися та вдосконалюватися логічні форми.

Окрім накопичення логічних форм мислення в процесі культурно-історичного розвитку відбувалося ще й накопичення раціональних знань, а також когнітивних (наприклад, семіосфери) та технічних винаходів призвело спочатку до промислової, а потім науково-технічної революції. Три століття тому на теренах Європи почали виникати перші індустріальні суспільства, які з XVII ст. розпочали свою експансію на існуючі на той час аграрні та первісні суспільства.

В індустріальних суспільствах наука стала домінуючою формою суспільної свідомості і відтіснила на периферію релігію та магію, з якими була пов'язана теологічна та логічна антиципація [11].

Найбільш яскравою та найбільш розвинутою формою логічної антиципації є наукове передбачення. Звичайно існує й буденний рівень логічного антиципування, але й він через розвиток у індустріальних суспільствах всеохоплюючої системи освіти несе на собі відчутний вплив технологій наукового передбачення та планування. Адаже індивідуальна антиципація значною мірою формується в результаті соціалізації індивіда в контексті певної історично сформованої культури соціальної антиципації.

Окрім того більшість моделей майбутнього людина не стільки створює сама, скільки стереотипно або більш чи менш креативно асимілює їх з соціуму, де ці антиципації виникають як стихійно, так і цілеспрямовано в результаті діяльності професіоналів та спеціальних інституцій. З іншого боку, окремі особистості можуть не тільки екстеріоризувати з соціуму моделі майбутнього та антиципаційні технології, але й здійснювати футурологічні та антиципаційно-технологічні інновації, екстеріоризуючи їх у соціум і рухаючи тим самим уперед як розвиток соціальної антиципації, так і соціогенез індивідуальної.

Однак, у наш час можна констатувати наявність настільки істотних зрушень у розвитку логічної антиципації, що можна говорити про появу якісно нового різновиду логічного антиципування, який раніше ми вже називали *неологічною антиципацією*. Спробуємо більш детально охарактеризувати основні риси нового різновиду антиципування.

Перша з них - це зняття надто жорсткої заборони на уникнення формально-логічних суперечностей у процесі мислення. У даному випадку слід взяти до уваги зауваження О.Є. Самойлова про те, що історичний досвід людства щодо використання логіки в якості інструмента пізнання виявив не лише її сильні сторони, але й наявність обмежень, які гальмують пізнавальний процес, і одним з них є установка на недопустимість формально-логічних суперечностей, тобто ствердження й заперечення чогось про один і той же об'єкт в одному й тому ж відношенні в процесі одного й того ж міркування. Він наголошує, що «виникнення формально-логічної суперечності в ході мислення є не показником його помилковості, а ознакою переходу мислення на якісно вищий рівень відображення. Розв'язання цієї суперечності здійснюється за допомогою особливих мисленневих операцій, що поєднують в собі його форму й зміст» [12, с. 22].

Натомість О.Є. Самойлов вважає, що мисленнєве прогнозування повинно мати парадоксальний характер, що означає взаємовиключаючий вплив одне на одного форми і змісту мислимого. Щодо прогнозування, то воно є і виявленням ознак розв'язання типової задачі у проблемній ситуації і не є таким виявленням, бо є набором ідеальних мисленнєвих операцій, що відображають діалог двох взаємовиключаючих одна одну логік: логіку пошуку сутності і логіку пошуку явлення цієї сутності. Це робить прогнозування діалогічним. При цьому діалог передбачає аналіз об'єкту осмислення через протиставлення між взаємовиключними одне одного розуміннями. Сама ж суперечність розглядається не як неправильність теорії, а як форма постановки проблеми, пошук парадоксу в даній теорії й початок діалогу між двома взаємовиключними логіками [12, с. 168].

На обмеженість усталених форм мислення сучасної людини для розв'язання проблем, які є сьогодні типовими, вказує і німецький психолог Д. Дернер у книзі з красномовною назвою «Логіка невдач» [30]. Він вважає, що форми мислення, які до сих пір напрацьовувало людство, в основному призначалися для вирішення поточних, ситуаційних завдань. Тільки в порядку винятку люди від первісних часів до нашого сьогодення замислювалися про стратегічний, віддалений аспект своїх дій. У результаті цього склалися форми мислення, малоприсадибні для розв'язання складних, глобальних проблем.

Однією з головних перепон для осягнення складних систем є мислення лінійними причинно-наслідковими послідовностями подій, «каузальними ланцюгами» і то досить короткими. Тоді як для антиципування складних об'єктів потрібна орієнтація в «каузальних мережах», де одночасно й послідовно пов'язано багато елементів і вплив на одного відображається на всіх.

Загальна логіка розвитку науки сьогодні прийшла до перегляду жорсткого принципу детермінізму, який лежав в основі наукового передбачення. Як писав свого часу С. П. Лаплас, що розум, якщо були б відомі для якогонебудь даного моменту всі сили, що одушевляють природу, і відносне положення всіх її складових частин, немов би додатково він виявився достатньо обширним, щоб підпорядкувати ці дані аналізу, обійняв би в одній формулі рух найбільших тіл всесвіту нарівні з рухами якнайлегших атомів: не залишилося б нічого, що було б для нього недостовірно, і майбутнє, так само як і минуле, з'явилося б перед його поглядом [14]. Випадковість же вважалася не об'єктивним явищем, а наслідком людського незнання або обмеженості пізнавальних можливостей.

Пізніше стали припускати наявність випадковості в самій реальності, а не тільки в нашій свідомості, що призвело до онтологізації випадковості. Жорсткість причинно-наслідкових зв'язків ослаблюється, приймаючи форму детермінізму вірогідності. Сама ж вірогідність виступає як ступінь необхідності, що здатна приймати безперервний спектр значень від нуля (неможливість) до одиниці (необхідність). При цьому кожна подія в моделі опиняється вузлом нескінченної мережі відносин часткових причин і наслідків. Зникає абсолютна відмінність між ними. Допускається взаємообмін причин і наслідків, виникає циклічна детермінація. Можливість випадкові події, тобто події без попередньої їм причини, тягне можливість виникнення нового вузла каузальної мережі або його знищення. Стає можливою подія без жодних наслідків,

прояви якої зникають у майбутньому. Виникнення і знищення також набувають онтологічного характеру [4].

Змінилася й наукова рефлексія самих логічних форм у формі вимкнення неklasичної логіки, в основі якої лежала критика принципу двозначності, який стверджував, що твердження взагалі і про майбутнє зокрема лише або хибні, або істинні. Різного роду багатозначні логіки почали описувати логічні мислення, де висловлюванням приписувалося більше ніж два істинних значення і вираховувалася більша чи менша кількість градацій між істинністю і хибністю [4].

Проте домінування логічної антиципації у сучасній індивідуальній та соцістальній психіці не є повним, а поєднується з попередніми різновидами антиципування. Аналізуючи співвідношення магії, релігії та науки, К. Леві-Стросс, заперечує точку зору на магію як паросток майбутньої науки, і не вважає магичне мислення свого роду дебютом наукового. Він вважає їх двома паралельними, а не послідовними способами пізнання. Хоча магія є гігантською варіацією на тему принципу причинності, вона відрізняється від науки не стільки зневажанням детермінізму, скільки більш владного й прямого причинного замовлення, яке наука може вважати передчасним, або безпідставним. Тому різниця між ними полягає в принципово різному характері детермінації минулими, майбутніми та теперішніми подіями.

Паралелізм, а не послідовність, К. Леві-Стросс стверджує й у взаємовідносинах релігії та магії. «Антропоморфізм природи (в чому полягає релігія) і фізіоморфізм людини (як би ми визначили магію) утворюють постійні складові, змінюється лише їх дозування... немає релігії без магії, як і магії, яка б не містила зерна релігії, а поняття надприродного існує лише для людства, що приписує собі надприродні сили і на заміну надає природі сили надлюдського» [7, с. 136].

Утративши домінуюче значення, паралогічна та теологічна антиципація набула реліктових форм. Реліктові форми психічного взагалі, і антиципації зокрема, досить широко представлені в сучасній культурі і у формі марновірств, забобонів, ворожінь тощо, і у формі окультних наук. Існує практично неозоре коло різних публікацій, в яких описано технології таких форм антиципування у вигляді посібників по різного роду ворожіннях на картах, на каві, лінійх долоні, даті народження, імені, тлумаченні снів тощо.

Аналізуючи роботи Е. Тейлора, Л. Леві-Брюля, К. Мегрелідзе, слід враховувати, що вони виконувалися на початку ХХ століття, коли і в Радянському Союзі, і розвинутих капіталістичних країнах була глибоко вкорінена класична наукова традиція виключно негативної оцінки марновірств, забобонів та інших пережитків, яка домінувала в науці з часів просвітництва. Завданням науки проголошувалося викорінювання реліктових форм психічного, вважаючи їх виключно деструктивними на сучасному етапі цивілізаційного розвитку.

На початку ж ХХІ століття інтелектуальна атмосфера в науці починає як існо змінюватися і однозначно негативне ставлення до реліктових форм психічного відходить у минуле. Прикладами тому можуть бути праці російського психолога І. Я. Стоянової та українського соціолога В. Ф. Бурлачука. І. Я. Стоянова вважає, що базальною особливістю пралогічних утворень є її адап-

тивно-захисна функція. У нормі вони можуть бути ефективною копіюг-стратегією, ресурсом опанування у складних життєвих обставинах, а при відхиленнях від норми пралогічні утворення набувають дисфункціональних властивостей і продукують неадаптивні копіюг-стратегії [13, с. 14]. В. Ф. Бурлачук стверджує, що в суспільстві завжди зберігається потреба в нерациональних формах осягнення й пояснення світу. З огляду на це забобони можуть бути не лише шкідливими, але й виконувати суспільно-корисні функції [20].

У сучасній психокорекційній та психотерапевтичній практиці все більшого розповсюдження набувають різні варіанти міфодрами, казкотерапії тощо. Це говорить про те, що сучасна наука в реліктових формах адаптації знаходить не лише деструкцію, відсталість, але знаходить все нові раціональні зерна, переосмислюючи їх на новому рівні.

Щодо розвитку й функціонування життєвої антиципації в епоху постмодерну, то слід зазначити, що антиципування в даному разі істотно ускладнюється. М. Мід розмежовувала типи культур на постфігуративні, де попередні покоління стають і прогнозом і проектом для нинішнього, та кофігуративні, коли підростаюче покоління й дорослі орієнтуються не на старших, а на ровесників, і префігуративні, коли дорослі навчаються у своїх дітей [10]. Виникнення та усталення типів культур вона пов'язує з темпами соціальних змін та зазначає, що постфігуративність є характерною для примітивних та традиційних суспільств. Там зміни відбуваються ще настільки повільно й непомітно, що дорослі для своїх дітей не можуть уявити ніякого іншого майбутнього, окрім тотожного їх минулому. Минуле й теперішнє старших є моделлю власного майбутнього для молодших. Для розвинутих суспільств з високим темпом упровадження інновації домінуючим стає кофігуратизм.

Проте останнім часом найрозвинутіші суспільства вступають в історично новий і безпрецедентний період, коли молодь з її префігуративним охопленням ще невідомого майбутнього наділяється новими правами. Сьогодні діти стоять перед майбутнім, яке істотно не буде схожим на сьогоднішнє та минуле їхніх батьків, а тим більше дідів та прадідів. Зазначене створює підвищені труднощі у процесі формування життєвої антиципації і створює необхідність щодо корекції та розвитку цієї функції.

Висновки. Сутністю логічної антиципації як вищої психічної функції є опосередкування її системою життєвських або наукових понять та знань про реальність, організованою процесуально у формі систем логічних умовиводів. Цей різновид антиципації зародився у той же час, що й пралогічна та теологічна, адже й у найдавніші часи знаходилися люди, які на відміну від загалу розуміли недосконалість традиційних антиципаційних процедур. Однак основним стимулятором формування логічного культуротипу антиципації була наука. Кожен крок у розвитку науки був і кроком у розвитку логічної антиципації на буденному рівні, оскільки науковий стиль мислення через розвиток розгалуженої системи освіти в суспільстві передався з наукового рівня суспільної свідомості на буденний. Тому не випадково, що домінуючого становища логічна антиципація набула у країнах, які піднялися на достатньо високий рівень індустріалізації і розбудували добре розвинену систему науки й освіти. Доміну-

вання логічної антиципації у сучасній індивідуальній та соціетальній психіці не є повним, а поєднується з попередніми різновидами антиципування. Також у наш час можна констатувати наявність настільки істотних зрушень у розвитку логічної антиципації, що можна говорити про появу якісно нового різновиду логічного антиципування, який ми називаємо неологічною антиципацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боас Ф. Ум первобытного человека / Ф. Боас. — М. : Госиздат, 1926. — 153 с.
2. Бурлачук Л. Ф. К психологической теории ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Н. Б. Михайлова // Психол. журн. — 2002. — Т. 23. — № 1. — С. 2-16.
3. Дёрнер Д. Логика неудач : стратегическое мышление в сложных ситуациях / Д. Дёрнер. — М. : Смысл, 1997. — 243 с.
4. Конверський А. Є. Логіка (традиційна і сучасна) / А. Конверський. — К. : Центр учбової літер-ри, 2008. — 536 с.
5. Леви-Брюль Л. Сверхестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. — М. : Огиз, 1937. — 518 с.
6. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс. - М. : Республика, 1994. - 384 с.
7. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. - М. : Изд-во ЭКМО-Пресс, 2001. - 512 с.
8. Матвиенко В. Я. Прогностика : Прогнозирование соц. и экон. процессов : Теория, методика, практика / В. Я. Матвиенко. — К. : Укр. пропілеї, 2000. — 518 с.
9. Мегрелидзе К. Р. О ходячих суевериях и «пралогическом» способе мышления / К. Р. Мегрелидзе // Академику Н. Я. Марру 60 лет. — М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1935. — С. 461-496.
10. Мид М. Культура и мир детства. /М. Мид. — М. : Наука, 1988. — 429 с.
11. Найдыш В. М. Концепции современного естествознания : учеб. / В. М. Найдыш. — [изд. 2-е, перераб. и доп.]. — М. : Альфа-М; ИНФРА-М, 2004. — 622 с.
12. Самойлов О. Є. Основи логіко-психологічної теорії мисленнєвого прогнозування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. Є. Самойлов. — К., 1999. — 28 с.
13. Стоянова И. Я. Пралогические образования в норме и патологии : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.04 «Медицинская психология» / И. Я. Стоянова. — Томск, 2007. — 47 с.
14. Тойнби А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби. — М. : Прогресс, 1991. — 736 с.
15. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М. : АСТ, 2002. — 776 с.